

ASTRAHAN BÖLGESİNDE YAŞAYAN KARAKALPAKLAR

SALİH YILMAZ*

Özet

Karakalpak Türkleri köken olarak Peçeneklerin, Kıpçakların ve Oğuzların karışımıyla oluşmuştur. Altın Orda Devleti yıkıldıktan sonra Nogaylarla birlikte Nogay Hanlığı içerisinde yüz yıl kadar yaşamışlar ve XVI. yüzyıldan itibaren de Karakalpak namı altında kendi adlarıyla anılmaya başlamışlardır. Karakalpakların ata mekânı Aral Gölü ve çevresidir. Fakat tarihi süreç içerisinde Kazakların ve Rusların baskılarından kurtulmak için Astrahan, Fergana, Hive, Buhara, Taşkent şehirleri başta olmak üzere İdil, Ural, Sırderya ve Amuderya nehirleri çevresine göç etmişlerdir. Bu makalede ise Astrahan bölgesinde yaşayan Karakalpakların tarihi ve dilleri ile Sovyet hükümeti döneminde nasıl Tatarlaştıkları ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Karakalpaklar, Karakalpakça, Tatarca, Tatarlar, Astrahan, Nogaylar, Başkırtlar, Kazaklar, Mişerlar, Çömoyarsk, Kazakçı,

Abstract

Karakalpak Turks were originated by the integration of Pechenegs, Kipchaks and Oğuz tribes. They lived for 100 years with Nogays within the Nogay khanate after the Altın Orda had collapsed, and from the XVIth C they began to be mentioned by their own name, Karakalpaks. The motherland of Karakalpaks is Aral Sea and its surroundings. However, within the historical process, in order to survive from the Kazak and Russian attacks, initially they moved nearly Astrahan, Fergana, Hiva, Buhara and Tashkent cities together with the surroundings of Idil, Ural, Sırderya, and Amuderya rivers. In this article we deal with the history and languages of Karakalpaks from the Astrahan region and the process of how they became Tatars during the Soviet regime.

Key words: Karakalpaks, Karakalpak language, Tatar language, Tatars, Astrahan, Nogays, Bashkırts, Kazaks, Mishers, Chernoyarsk, Kazakchi.

GİRİŞ

Özbekistan Cumhuriyeti ve onun içindeki Karakalpakistan Cumhuriyeti için 1991 yılı büyük bir dönüm noktası olmuştur. Özbekistan'ın SSCB'den bağımsızlığını ilân etmesiyle Karakalpaklar da özerk bir cumhuriyet olarak varlıklarını kabul ettirmişlerdir. Bu yıldan itibaren Özbekistan ve Karakalpakistan Türklerinin tarihlerinde yeni bir sayfa açılmıştır. Bu yeni dönemde geçmiş ve günümüz tarihi açısından yeni görüşler ortaya koymak, Türkistan Türklerini dünyaya tanıtmak gereği hissedilmiştir. Böylece ilim adamlarına Türklerin tari-

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Genel Türk Tarihi, Doktora Öğrencisi.

hini ve bunlar hakkındaki bilgileri, SSCB'nin totaliter devrine ait görüşlerden ve saptırmalardan arındırarak, yani gerçek tarihi ortaya koyarak yazma vazifesi yüklenmiştir. Buradan kendimize de bir vazife olarak günümüzde Astrahan' bölgesinde kaybolmuş olan Karakalpakların tarihî oluşumları ve dilleri hakkında bilgiler vermeyi uygun bulduk.

Günümüzde Karakalpak namı altında Özbekistan içerisindeki Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti başta olmak üzere, Kazakistan, Türkmenistan, Rusya Federasyonu, Afganistan ve Türkiye'de yaşayan milletin adına, tarihî vesikalar da XVI. yüzyılın sonlarına doğru tesadüf edilmeye başlanmıştır. Bunların eski tarihlerine ait kaynaklar çok az olduğu gibi olanlar da rivayetlerden oluşmaktadır. Hâlihazırda mevcut olan kaynaklar, Karakalpakların yalnız XVI. yüzyıldan sonraki tarihlerini incelemeye kâfi gelmektedir. Fakat burada da mevcut kaynaklar bu halkın bilhassa siyasî hayatlarına ait olup en önemlisi olan sosyal ve iktisadî geçmişlerine dair materyal çok azdır. Diğer kavimlerle birçok karışmalardan sonra XII. yüzyılda Kiev vakayinamelerinde '*Çornıye Klobuki*' namını alan ortaçağ Peçeneklerinin bugünkü Karakalpaklarla akraba olduklarına dair edebî eserlerde işaret olunmuştur. Âlimlerin bir kısmı bu noktayı kesin olarak kabul ettikleri hâlde diğer bir kısmı, mevcut materyallerin azlığından dolayı böyle bir hükmün verilemeyeceğini belirtmektedirler. Bu Türk topluluğun tarihini kısaca incelemeyen önce bu ismi nasıl aldıklarını açıklamak gerekir.

Karakalpak terimini tam olarak analiz etmeden önce bu terimin varyantlarına bakmak yararlı olacaktır. Karakalpak terimi ile ilgili Karakalpak halk sanatında, klâsik edebiyatta, bilimsel eserlerde birçok örnekler verilmiştir. XIX. yüzyıl Karakalpak edebiyatında önemli bir yere sahip halk şairi Berdak şöyle yazıyor: "*Az değildir, Karakalpak çok...*"² XIX. yüzyıl Karakalpak klasik edebiyatı şairi Ajiniyaz'ın eserinde: "*Kalpağın kalkanlı yiğidi vardı...*"³ demektedir. XVIII. yüzyıl Türkmen klâsik edebiyatı şairi Maktumkulu'nun eserinde: "*Sahada oturan galfak, gırgız, gazağı...*"⁴ Halk tekerlemelerinde: "*Deryanın öbür tarafında altı Karakalpak, Karataylı Karakalpak...*"⁵ v.b. gibi örnekler mevcuttur. Berdak'ın bazı eserlerinde "kıra galfak" terimi de geçer. Rus tarih belgelerinde bu terimin daha başka bir söyleniş şeklini buluyoruz. Bu belgelerden biri olan Samara voyvodası kinez Pojarskiy'in notlarında (1613-1614) şöyle yazar: "*Kazak ordusu, Karakalpaklar ve Altaullar arasında barış vardır. Jurgen Araphan ile*

1 Diğer bir adıyla Astragan, Hacı-tarhan.

2 Berdak, *Tanlamalı Şıgarmalarının Jıynağı*, Nökis 1977, s. 147, 1264

3 Ajiniyaz, *Tanlamalı Şıgarmaları*, Nökis 1965, s. 55, 238.

4 Davlen Aitmuratov, *Tyurkskiye Emonimi*, Nukus 1986, s. 32.

5 N. A. Baskakov, *Karakalpakskiy Yazık*, Cilt I, Materialı Po Dialektologii (Tekst i Slovar), AN SSSR, Institut Yazıkoznaniya, Moskva 1951, s. 59.

Kazak ordusu, Karakalpaklar, Altaullar ile iyi anlaşıyorlar."⁶ Kısacası yazılı kaynaklar ve sözlü rivayetlerde Karakalpak teriminin değişik şekilleri vardır. Bunlar, Karakalpak, Karalpak, Kalpak, Galpak, Kıragalpak, Korokolpak olarak sıralanabilir. Bu terimler Karakalpak teriminin kısaltılmış veya söyleniş olarak değişime uğramış şekilleridir.

Karakalpak ismi, bu Türk kavminin başlarına kara kalpak giymelerinden dolayı verilmiştir. Karakalpakların giyiniş tarzları ile alâkalı olan bu isim, onları diğer topluluklardan ayırmak için kullanılmış bir isimdir. Etnoğrafik malûmatlara göre keçe, daha sonra koyun yününden yapılmış siyah şapkalar, Karakalpakların, Oğuz Türkmenlerinin ve Kıpçakların giyiminin önemli bir parçası olmuştur. Kalpak, tarihte Kıpçaklar için vazgeçilmez bir unsur olarak kabul edilmiştir. Asilzadeler karagülden yapılmış kalpak kullanırken, diğerleri normal kürklerden yapılmış kalpak kullanmıştır. Kulların, yani kölelerin kalpak kullanması ise yasaklanmıştır.⁷ Örneğin, Karakalpakların en yakın akrabalarından sayılan Nogaylar, başlarına keçeden, posttan veya kumaştan kalpaklar giymişlerdir.⁸

Karakalpakların kökeni ile ilgili de birçok âlimin farklı görüşleri bulunmaktadır. Karakalpakların oluşumu ile ilgili âlimlerin fikirlerini karşılaştırdığımızda bunların birbiri ile çelişkiler içerdiğini ve bu sorunun karma karışık bir durum arz ettiğini görebiliriz. Karakalpakların, eski dönemlerine ait yazma vesikalari yoktur. Geçmişlerine dair bütün bilgiler çoğu zaman sözlü rivayetlerden ibarettir. Karakalpaklarla komşu olan milletlerin tarih ve edebiyat eserlerinde de Karakalpaklara dair bahis geçmemektedir. Bu durum Karakalpakların tarih sahasına kendi adlarıyla çıkmayıp başka bir millete karışmış olmaları ve o milletin adıyla zikredilmeleri ihtimalini akla getirmektedir. Kazaklar, Özbekler, Nogaylar, Başkırtlar v.b. gibi içlerinde birçok Türk kavminden karışım bulunan şimdiki Karakalpakların etnik, daha doğrusu uruğ teşkilâtını tetkik ettiğimiz zaman bu tahminimizin doğru olduğunu görüyoruz.

Günümüzde Karakalpak adıyla bilinen halk, tarihî kaynaklarda bu isimle ilk olarak ancak XVI. yüzyıl sonunda (1578) geçer.⁹ Karakalpaklar Aral gölünün Amuderya ile kavuştuğu güney kıyılarında yaşayan çok eski kavimlerdendir. Karakalpak Türkleri asılları itibarıyla X-XII. yüzyıllarda yaşayan Peçeneklerin

6 T. A. Jdanko, *Oçerki Istoriceskoy Etnografii Karakalpakov, (Rodo-Plemennaya Struktura i Rasseleniye v XIX-naçale-XX v.)*, Trudı Instituta Etnografii Im. N.N. Mikluho-Maklaya AN SSSR, Novaya Seriya, Cilt IX, Moskva-Leningrad 1950, s. 135.

7 Murat Adjı, *Kaybolan Millet (Deşt-i Kıpçak Medeniyeti)*, (çev: Zeynep Bağlan Özer), AKM yay., Ankara 2001, s. 106-107.

8 Mehmet Alpargu, "Nogaylarda Giyim ve Kuşam Kültürü", *Emel Dergisi*, sayı:217, Kasım-Aralık 1996, s. 9-10.
9 Boribay Ahmedov, *Istoriko-Geografiçeskaya Literatura Sredney Azii XVII-XVIII v.v.*, II. Pismenniye Pamyatniki, Taşkent 1985, s. 62.

ahfadındandırlar. Tarihî kaynaklarda ‘siyah külahlılar’ veya sadece ‘külahlılar’, eski Rus yıllıklarında ‘çornıye klobuki’, Arap kaynaklarında ‘karabörklü’ olarak anılan bu topluluk, XII-XIII. yüzyıllarda Kıpçaklarla beraber Moğollara tâbi olmuşlardır. Rus yıllıklarına göre Karakalpaklar; Uzlar, Peçenekler ve Hazarlar ile kardeş bir kavimdir. Rivayete göre Karakalpakların bir kısmı XI. yüzyılda Selçukluların güney ve batıya doğru gerçekleştirdikleri yayılma eylemine katılmış, çoğunluğu ise Aral Gölü civarında kalmışlardır.¹⁰ Güney Aral kıyıları Karakalpakların ata mekânıdır. M.S. II. yüzyıllarda bu yerlere Kıpçakların akın etmesiyle Peçenekler batıya doğru göç etmişlerdir. Karakalpakların asıl oluşum sürecini Altın Orda devleti içerisinde aramamız doğru olacaktır. Altın Orda devleti yıkıldıktan sonra bir çok Türk kabilesi bazı beylerin etrafında toplanarak bu beylerin adı ile yeni devletler kurmuşlardır. Bu devletlerden Nogay Hanlığı ve Özbek Hanlığı en önemlilerindedir. Karakalpaklar bu dönemde Nogaylarla hareket ederek diğer devletlere karşı seferler düzenlemişlerdir. Nogay Hanlığı yıkıldıktan sonra Karakalpak adı altında yeni bir topluluk olarak ortaya çıkmışlardır. Karakalpakların Nogaylarla birlikte hareket etmeleri ve Nogay Hanlığı yıkıldıktan sonra ortaya çıkmaları bazı âlimleri onların Nogaylar içerisinde çıktıkları sonucuna vardırılmıştır. Bu nedenle de Karakalpakların Nogaylar olduğunu düşünmüşlerdir. Fakat Karakalpaklar Altın Orda devleti içinde oluşmuş bağımsız bir kabiledir. Bununla birlikte Kıpçak, Başkurt, Nogay, Özbek, Kazak ve Türkmen kabileleriyle de akrabadır.

Karakalpakların çoğu günümüzde Özbekistan Cumhuriyetine bağlı Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinde yaşamlarını sürdürmektedirler. Karakalpakların %92’si Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinde yaşamaktadır. Bunun dışında, Özbekistan’ın Horezm, Fergana bölgeleri, Türkmenistan’ın Taşauz bölgesi ve Kazakistan’ın bazı bölgeleri ile Rusya Federasyonu’nun Astrahan bölgelerinde de Karakalpak topluluğu bulunmaktadır.¹¹ Yine Afganistan ve İran’da¹² da birkaç bin Karakalpak olduğu düşünülmektedir.¹³ 2003 yılı tahminlerine göre bugün dünyada yaklaşık 800.000 Karakalpak’ın yaşadığı varsayılmaktadır. Şimdiki makalemizin konusunu Astrahan bölgesinde yaşayan Karakalpaklar oluşturmaktadır.

10 Shirin Akiner, *Islamic Peoples of the Soviet Union*, London 1983, s. 383.

11 Salih Yılmaz, “Karakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Türk Dünyası Özel Sayısı, sayı:16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1321.

12 İran’da yaşayanlar Karakalpaklar değil de Karapapaklar olarak nitelendirilmelidir. Bu Karapapaklar günümüzde Aral gölü ve çevresinde yaşayan Karakalpak Türklerinden farklıdırlar. İran’da yaşayanlar Azerbaycan camiasındandır. Hâlbuki Karakalpaklar; Kıpçak, Peçenek, Nogay ve Kazaklarla akraba bir topluluktur. Bu iki toplumu birbirleriyle karıştırmamak gerekir.

13 Margaret Bainbiridge, *Dünyada Türkler*, Ankara 1995, s. 239-240.

A- ASTRAHANLI KARAKALPAKLAR

Astrahan bölgesinde yaşayan Karakalpaklar bilim adamlarının dikkatini ilk defa XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çekmeye başladı. Bunlara ait önemli sayılabilecek bilgiler de bu döneme aittir. Sovyetlerin 1926 yılında yaptığı nüfus sayımına göre Astrahan bölgesinde sadece 845 Karakalpak tespit edilmiştir.¹⁴ Fakat yine de bu sayı onların o döneme ait sayılarının bu kadar olduğunu kanıtlamaz. Çünkü o dönemde sayımı yapılan Karakalpakların çoğu Kazak ve Tatar nüfusu içerisinde sayılmıştır. Ayrıca bu bölgelerde yaşayan Karakalpakların kendilerini Nogaylara yakın hissetmelerinden dolayı, Nogay nüfusu içerisinde sayılmaları da mümkündür.

Astrahan bölgesinde yaşayan Karakalpaklar hakkında elde edilen ilk bilgilere göre onlar Çörnoyarsk yakınında yerleşmişlerdir. Karakalpakların Çörnoyarsk bölgesinde ilk olarak nerelerde yerleştikleri anlaşılamamıştır. Bazı bilgilere göre Karakalpaklar, Volga'da 1827 yılından itibaren görülmeye başlanmıştır. Karakalpaklar bu dönemde Çörnoyarsk'a yakın Baskunçak Gölü'nün çevresinde yaşamışlardır. Baskunçak gölünün çevresinde yaşayan Karakalpaklar, Rusya'nın değişik bölgelerinden göç etmişlerdir. Astrahan'a geldiklerinde Tatarlarla¹⁵ karışmışlar ve hem dillerini unutmuşlar hem de Müslüman olmuşlardır. Karakalpaklar aynı zamanda bugünkü Volgograd bölgesi ve Kazakistan ile kısmen Ural bölgesinde de yaşamışlardır. 1847 yılına ait bilgilere göre Karakalpakların bu bölgedeki sayısı 67 erkek, 66 kadından oluşuyordu. Fakat bu bilgiler herhalde Kazak topraklarından göç eden Karakalpaklarla ilgili olmalıdır. Çünkü onların nüfusu kuşkusuz daha fazlaydı. Bu dönemde Karakalpakların dış görünüş bakımından Kazan Tatarlarından farkları yoktur.¹⁶ Böylece Tatarlar içerisinde yaşayan bu küçük grup 'Astrahan Karakalpakları' veya 'Kalpak' adını almışlardır.

Karakalpakların Volga boyları ve Astrahan'a gelişleri çok öncelerine rastlamaktadır. Karakalpakların, Altın Orda Devleti içerisinde çıkan bir Türk topluluğu olduğunu düşünürsek XVI. yüzyılın başından itibaren Astrahan, Volga, Ural boylarında yaşadıklarını kabul etmemiz gerekir. Hatta Cengiz Han'ın 1221'de Horezme saldırması ve Sarıkamış nehrinin yönünü çevirmesi dolayısıyla Karakalpakların atalarının çoğu Horezmin kuzeybatı tarafına, Üstyurt, Sarıka-

14 G. N. Drozdov, *Territoriya i Naseleniye, Uralskiy Okrug i Yego Raioni*, I. bs., Uralsk 1929, s. 12.

15 XV-XIX. yüzyıllarda Tatarlar terimiyle Nogaylar, Karakalpaklar, Başkurtlar ve Kazaklar kastedilmektedir. Türk topluluklara mensup olan Tatar, Buharalı ve Hiveli kabileler bazen 'karakalpaklılar' olarak adlandırılmıştır. Yani yabancı topluluklar, siyah kalpak giyenlerin tamamını 'karakalpaklılar' ismiyle diğer topluluklardan ayırmıştır. Fakat burada bilgi verdiğimiz topluluk ise tamamıyla günümüzdeki Karakalpakları içermektedir.

16 L. Ş. Arslanov, "O Tak Nazıvayemih 'Astrahanskiy Karakalpakah'i ih Yazıke". *Sovetskaya Türkologiya*, No:4, Bakü 1981, s. 80-81.

mış ve Uzboy boylarına göçmüş, bazıları da Volga boylarına gitmiştir. Buralara gelen Türklerin çoğu Altın Orda devletinin hakimiyetini kabul etmiştir. XVI. yüzyılın sonuna kadar Özbek hanlığı ve Nogay hanlığı içerisinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Örneğin Macar bilgin Vambery, eski zamanlarda Nogayların sultanlarını Karakalpaklar arasından seçtiklerini belirtmiştir.¹⁷ Astrahan başta olmak üzere geniş bir sahada varlığını sürdüren Nogay hanlığında XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük bir açlık ve sefalet dönemi yaşanmıştır. Nogay beyleri birbirleriyle mücadele eder duruma gelmiştir. İşte bu dönemde Karakalpakların çoğu Sırderya boylarına göç ederek, Buhara Hanlığının siyasî hakimiyetine girmişlerdir. Karakalpakların çoğu XVII. yüzyılın başına kadar Nogaylarla birlikte Volga ve Ural boylarında yaşamıştır. Cengiz Han'ın vermiş olduğu tahribatın azalması ve Sarıkamış nehrinin tekrardan eski mecrasına akmaya başlamasıyla XVII. yüzyılın başlarında ata yurtları olan Amuderya ve Sırderya boylarına göç etmişlerdir. Yine Karakalpakların Astrahan ve çevresinde toplu olarak yaşadıkları ve buralara hakim oldukları konusundaki bilgiler Astrahan arşiv materyallerinde bulunmaktadır. Örneğin, Kalmuk Hanı Ayukî (ö.1724) zamanına ait Astrahan arşiv materyallerinde Karakalpakların bir hanlarının olduğu ve bu hanın Cengiz Han soyundan gelen Sibiryâ sülâlesi mensubu Küçüm Han ile akrabalık bağlantılarının bulunduğu belirtilmektedir.¹⁸

Karakalpaklar, XVII. yüzyılda Amuderya boylarına geldikten sonra Hive hanlığıyla sıkı ilişkiler kurmuşlardır. Hive hanlığı Karakalpaklar ve Başkırtlar sayesinde Rusya ile ticarî bağlantı sağlamıştır. Bu sayede hem Rusya hem de Hive hanlığı, Tobolsk ve Astrahan üzerinden Hazar denizi, Karagan ve Karabalık yakalarına kadar uzanan bir ticaret yolu oluşturmuştur. Sonradan Rusya, Buhara ve Hive hanları Astrahan, Orenburg ve Troitsk üzerinden, Hokand hanlığı ve Sibiryâ taraflarına ticarî mal götürmüşlerdir. Yürütülen bu ticarete Karakalpaklar birinci derecede rol oynamışlardır. Karakalpakların aracı durumda oldukları bu ticarete Astrahan bir pazar ve konaklama yeri olarak düşünülmüştür. Karakalpaklar, özellikle Astrahan ve çevresinde ticarî malların değiş-tokuş yöntemiyle el değiştirmesinde, yasak olmasına rağmen köle satmak, silah satmak gibi konularda aracı olmuşlardır. Karakalpaklar, ticaretin gelişmesi sonucunda XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Başkırtlarla da ilişkiye girmişlerdir. Başkırtlar sayesinde Rusya ile bağlantı kurmuşlardır.

Karakalpakların Astrahan bölgesindeki yerleşimi hakkında A.Haruzin şu

17 A. Vambery, *Das Türkenvolk in seinem ethnologischen und ethnographischen Beziehungen*, Leipzig 1885, s. 374

18 Astrahan arşiv materyallerinde bulunan 1734 yılına ait bu bilgiler Rusçadır. bk. P. P. Ivanov, "Oçerk İstorii Karakalpakov", *Materiali Po İstorii Karakalpakov*, Sbornik, Trudı Instuta Vostokovedeniya, Izdatelstvo AN SSSR, Cilt VII, Moskva-Leningrad 1935, s. 57.

bilgileri vermektedir: “Değişik sebeplerle topraklarından göç etmiş olan Karakalpakların bir kısmı, Solyan Tatarlarının topraklarına (bugün Astrahan bölgesindeki Nariman’a bağlı Solyanka köyü) yerleştirilmiştir. Diğer bir kısmı ise 50 çadıyla Biştöbe uroçişesinde kalmış ve Sarbasta’da (bugünkü Sarıbaş) kalan toprakları işlemişlerdir. Karakalpakların üçüncü bir kısmı da Segir-Kuduk uroçişesinde yerleşmiştir.”¹⁹ A.Haruzin’in verdiği bilgilerden de anlaşılacağı gibi Astrahan bölgesine bağlı Novaya Kuçerganovka köyüne o tarihte ‘kalpaklar’ adıyla anılan bir halk göç etmiştir. Bunların bir kısmı daha sonraları Zenzeli köyüne yerleştirilmiştir. Günümüzde de Astrahan bölgesi, Liman kısmı, Zenzeli köyünde Karakalpaklar bulunmaktadır. Bu bölgelerde yaşayan Karakalpaklar aynı zamanda Torgun, Talov, Bursı köyü ile Ural bölgesi Kaztalov kısmına bağlı Karasu uroçişesinde de yaşamışlardır. Bugün bu uroçişelerde Karakalpaklar bulunmamaktadır. Çünkü onlar Sovyet hükûmeti tarafından Volgograd bölgesine bağlı Staropoltav ve Pallas çevresine sürülmüşlerdir.

Astrahan ve çevresinde yaşayan Kırgızlar o dönemde Karakalpakları ‘kalpak’ olarak adlandırmışlardır. Bu toplulukları Kırgız olarak kabul etmemişlerdir. Zaten Karakalpaklar görünüm olarak Kırgızlardan farklıdır ve daha çok Tatarlara benzerler. Karakalpaklar tip olarak orta boylu, kumral saçlı ve gri gözlüdürler.²⁰ Karakalpaklar bu dönemde komşuları olan Kırgız ve Kazaklardan fazla etkilenmeyerek kendi kimliklerini korumuşlardır.

Astrahan Karakalpakları ve bir başka deyişle Tatar-Karakalpaklar hakkında o döneme ait bilgiler İ.L.Şeglov’un eserinde de vardır.²¹ Şeglov’a göre: “...1790 yılında Türkmenlerle karışan ve ‘Kazavçiev soyları’ veya ‘Kırgızlar’ olarak adlandırılan 80 ailelik topluluk aslında Astrahan Karakalpakları ile direkt bağlantılıdır. Bu Kazakçi grubu (yani Karakalpaklar) sonradan Kazakçilerin özel bir soyunu oluşturmuştur. Bu Kazakçilere ait soylardan bir kısmı Stavropol bölgesinde yer alan Kamış Burun köyünde yaşamaktadır.”²²

Yukarıda verilen bilgilere dayanarak Tatar-Karakalpakların bu bölgelerde XVII. yüzyılın ikinci yarısında (yaklaşık 1790 yılında) ortaya çıktıkları anlaşılmaktadır. Bazı bilim adamları da Astrahan Karakalpaklarını, zamanında şimdiki Ural civarında yaşayan ve 1740 yıllarında Rusya egemenliğinde olan, daha sonraları ise Sırderya ve Amuderya aşağılarına göç eden kalabalık bir halkın kalıntıları olduğunu iddia etmektedir. Bu dönemde Astrahan Karakalpaklarının sayısı Ural civarında 845, Talov bölgesinde 595, Canbek bölgesinde ise 247 kişi olarak tespit edilmiştir. Rusya hükûmeti tarafından 1926 yılında yapılan nüfus

19 L. Ş. Arslanov, *age.*, s. 81-82.

20 *age.*, s. 82.

21 gös. yer; I. L. Şeglov, *Truhmeni i Nogaytsı Stavropolskoy Gubernii*, Cilt:I, Stavropol 1910, s. 111.

22 I. L. Şeglov, *age.*, s. 128.

sayımına göre Karakalpakların nüfusunun genel yüzdesi şöyledir.²³

Kazaklar	Karakalpaklar
Erkek Nüfus: % 52.1	Erkek Nüfus: % 58.5
Bayan Nüfus: % 47.9	Bayan Nüfus: % 41.4

2003 yılında yapmış olduğum gezide ise Astrahan Karakalpakların nüfusunun Ural bölgesinde 1356, Talov bölgesinde 1063, Canıbek bölgesinde 764 olmak üzere toplam 3183 kişi olduğunu tespit etmiş bulunmaktayım. Bunların nüfusun genel yüzdesi de şöyledir:

Karakalpaklar
Erkek Nüfus: % 42
Bayan Nüfus: % 58

Yukarıdaki Karakalpak nüfusunun genel yüzdelere bakıldığında 1926 yılındaki sayımda kadınların oranının azlığı dikkati çekmektedir. Buna bağlı olarak Karakalpak erkeklerinin komşuları olan Kazak soylu kadınlarla evlenerek yakın akrabalık ilişkileri kurdukları düşünülebilir. Fakat 2003 yılı oranlarına bakıldığında da kadınların oranının arttığı görülmektedir. Bunun en büyük nedeni İkinci Dünya Savaşı esnasında erkeklerin askere alınması ve bir çoğunun geri dönmemesidir.

N. A. Baskakov, Karakalpaklar hakkında bilgiler verirken Astrahan Karakalpaklarını Tatar olarak değil de Karakalpak olarak nitelemiştir.²⁴ Astrahan ve Ural Karakalpakları hakkında D. S. Nasırov'da önemli bilgiler vermektedir. Nasırov, Ural ve Astrahan çevresinde yaşayan Karakalpakları, bugün Aral gölü çevresinde yaşayan asıl Karakalpakların kuzeybatı grubuna mensup topluluklar olduğunu belirtmektedir.²⁵ Aslında Astrahan ve çevresinde yaşayan Karakalpaklar, Asıl Karakalpak topluluklarının Büyük Nogay Ordasından ayrılarak Ural ve Volga havzasından Aşağı ve Orta Sırderya havzasına göç etmeleriyle buralarda kalan kalıntılardan başkası değildir. Astrahan bölgesinde kalan Karakalpakların sayılarının azlığından dolayı komşuları olan Kazaklardan oldukça etkilenmiştir. Zaten Astrahan ve Ural çevresinde yaşayan Karakalpakların dili de Kazakça'nın batı lehçelerine aittir.²⁶ Dospanov'da Astrahan, Ural ve Türkistan'da yaşayan Karakalpakların dillerinin Kazakça'nın batı ve güney gruplarına ait lehçeler içe-

23 L. Ş. Arslanov, *age.*, s. 82-83.

24 N. A. Baskakov, *Vvedeniye v Izuçeniye Tyurkskih Yazıkov*, Moskva 1962, s. 251.

25 D. S. Nasırov, *Stanovleniye Karakalpakskogo Obşenarodnogo Razgovornogo Yazıkı i Yego Dialektına Sistema*, Nukus-Kazan 1976, s. 123-130.

26 *age.*, s. 123-124.

risinde araştırılabileceğini vurgulamaktadır.²⁷ Böylece bilim adamlarının çoğu Astrahanlı Karakalpakları, asıl Karakalpakların yerli grupları olarak görmüşlerdir. Ayrıca bu Karakalpakların dillerinin Kazakça ve Tatarca'dan etkilendiğini belirtmişlerdir.

Arslanov, 1978-1979 yıllarında Astrahanlı Karakalpaklar hakkında detaylı materyaller toplamıştır. Onun buralarda yerleşmiş olan halktan edindiği bilgilere göre; Canıbek bölgesine bağlı Bursı köyünde (Torgun grubu), Ural bölgesi Koztalov kısmına bağlı Karasu köyünde, Sayhin istasyonu yakınında (Sarbaş grubu), Aşağı Baskunçak'ta (Baskunçak grubu) ve Ural bölgesinin bazı kısımlarında Karakalpaklar yaşamaktadır. Arslanov'un yerli halktan edindiği bilgilere göre Astrahanlı Karakalpakların menşei de şöyledir: "*Onların (Karakalpakların) ataları, Rus hükümetinin dinlerini değiştirmeleri ve onlar için askerlik yapmaları konusunda yaptıkları eziyetlere dayanamayarak vatanlarını terk etmeye mecbur bırakılan ve Kazak bozkırlarında saklanan kaçak göçmenlerdir. Fakat bu kaçak göçmenler asla Kazaklar arasında kaybolmamışlardır. Kendi dillerini ve kültürlerini muhafaza etmişlerdir. Astrahanlı Karakalpakların (Tatar-Karakalpaklar) asıl vatanları da Ufa vilayetinin Bugulmin ve Belebey kazası ile Orenburg vilayetinin Buzuluk kazasıdır.*"²⁸ Buralarda yaşayan Karakalpakların Kazaklar tarafından 'Karakalpak' veya 'Kalpak' olarak adlandırılmaları da onların siyah şapka giymelerinden dolayıdır.

B- ASTRAHANLI KARAKALPAKLARIN DİL ÖZELLİKLERİ

Karakalpak dili ve edebiyatı, büyük ölçüde bunların yarı göçebe bir hayat sürdürmeleri ve sık sık yer değiştirmeleri sonucunda şekillenmiştir. Yerleşik hayata geçilememesi, ardı arkası kesilmeyen mücadeleler, Karakalpaklar içerisinde yazı ve kitap kültürünün gelişmemesine neden olmuştur. Bütün Doğu ve Kuzeydoğu Türkleri VII. yüzyıldan beri yazı diline malik olmuşlardır. Hakaniye veya Kaşgar Türkçesi, bundan sonra Çağatay Türkçesi bütün bu sahada Türk edebî dili olarak kullanılmıştır.

Karakalpak Türkçesi, Kıpçak gurubunun Kıpçak-Nogay as bölümündendir. Ses ve söyleniş bakımından şu hususlar ön plana çıkar. Vokal ahengi tamdır. Dudak benzeşmesi tam değildir. Bununla beraber Kırgızca'da olduğu gibi ilerleyici yuvarlaklaşmalar (*sözgö=söze*) görülür. Yazı dilleri, bütün Türkistan ahalisinin XIX. yüzyılın sonuna kadar müşterek olarak kullandıkları Türkçedir. Karakalpak şivesinin daha eski devirlere ait malzemelerine göre Kazak şivesinin bir

27 U. D. Dospanov, "D. S. Nasırov, Stanovleniye Karakalpakskogo Obşenarodnogo Razgovornogo Yazıka i Yego Dialektnaya Sistema" *Sovetskaya Türkologiya*, No:2, Bakü 1978, s. 86.

28 L. Ş. Arslanov, *age.*, s. 84.

kolu olduğu ortaya çıkar. Konuşma dilleri Kazak-Kırgızca'ya çok yakındır.²⁹ Karakalpak Türkçesinin, XVI. yüzyıl Kıpçakça, Oğuzca vd. etkisiyle meydana geldiği sanılmaktadır. Karakalpak Türkçesi, yapısında Eski Bulgar ve Türk lehçeleri unsurlarının bulunması yüzünden, Kıpçak-Nogay Türkçesi grubu içine sokulmaktadır.³⁰

Karakalpaklar uzun müddet devam eden temasların neticesinde, komşu Türk kavimlerinin bazı şive hususiyetlerini benimsemişlerdir. Kelime başındaki "t ve k" seslerinin bazen 'd ve g' şekline dönüşmesi, sıfat-fiil şekli olan *-acak/-ecek* ekinin kullanılması Türkmençe'nin tesirini gösterdiği gibi, Özbeklerle komşu olan Karakalpaklarda da bu şivenin hususiyetlerine rastlanır.³¹ Karakalpak Türkçesinde özellikle fiil çekimi farklı özellikler taşır. Kuzeydoğu ağzında 'e' sesi yoktur. Örneğin, *kalıp jatırman* = alıyorum; *alarman* = belki alacağım; *alajakpan* = alacağım; *alğanman* = aldım; *algaypan* = alayım; *alğan bolsam* = alsam vd.³²

Astrahan bölgesinde yaşayan Karakalpakların dil özelliklerine bakacak olursak, Onlar uzun yıllar Kazaklar arasında yaşamalarından dolayı Kazakça unsurların kendi dillerine girmesini önleyememişlerdir. Zaten küçük toplulukların dilleri tarihî süreç içerisinde her zaman büyük toplulukların dillerinden etkilenmiştir. Kuzey ve Batı Kazakistan'da yerleşen Tatar ve Karakalpakların dilleri hakkında geniş bilgiler L.Yu.Tuguşeva'nın³³ eserinde bulunmaktadır.

Astrahanlı Karakalpaklardan kalan ve günümüzde de söylenen kendilerine ait sözlü eserler ise şunlardır; *Sak-sok*, *Jiznekey*, *Balamışkin*, *Korurman*, *Zileylük* v.b. Ayrıca bunlardan kalan 'Şural (*Leşem*)' adlı şarkı da müzik unsurlarına örnek olarak verilebilir.³⁴

Astrahanlı Karakalpaklar aile içinde konuşurlarken Tatarca'yı kullanmaktadırlar. Bu dili kullanan Karakalpaklar kendilerine de Tatar demektedirler. Aile

29 Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Ankara 1972, s. 138; Salih Yılmaz, *agm.*, s. 1323.

30 Ahmet Caferoğlu, "Kafkasya Türkleri", *TDEK*, Ankara 1976, s. 1121.

31 Reşit Rahmeti Arat, "Karakalpaklar", *İA*, MEB Yayınları, İstanbul 1967, s. 287; Ceyhun Vedat Uygur, *Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde İsim*, yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1994, XX+771 s.

32 "Karakalpaklar", *Meydan Larause Ansiklopedisi*, Cilt: VI, Meydan Yayınları, İstanbul 1973, s. 932; Erol Güngördü, *Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde Fiil*, yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998, XVI+351s.

33 L. Yu. Tuguşeva, "O Yazıke Romana G.İbragimova "Kazak Kızı", (K Voprosu o Smeşenii Yazıkov)", *Sb. Tyurkologičeskiye Issledovaniya*, Moskva-Leningrad 1963, s. 258.

34 L. Ş. Arslanov, *age.*, s. 84-85.

35 Mişerler veya Meşarikler, Tatar boyudur. Bunlara Tepter de denilmektedir. Mişerlerin çoğu Kazan, Ufa, Penza ve Saratov bölgesinde yaşamaktadır. Hatta Rus baskısından kaçarak Finlandiya'ya yerleşenleri bile vardır. Mişerlerden Müslüman olanlar Başkırtlar arasında yaşamaktadır. Hristiyan olanların bir kısmı Çuvaş olarak adlandırılmakta veya Çuvaşlar arasında kendi benlikleriyle yaşamaktadır. Diğer bir kısmı ise genelde Ruslaşmıştır.

içerisinde kullandıkları bu dil Tatarcanın orta diyalektine aittir. Onlar arasında bu diyalektin oluşmasına sebep de Volgograd bölgesinin Storopoltav kısmına bağlı Lyatoşinka ve Tsarev köyünde yaşayan Mişarlar³⁵ etkili olmuştur. Bunun kanıtı olarak da Astrahanlı Karakalpakların konuşma dillerindeki Mişar kalıntıları gösterilebilir.³⁶

SONUÇ

Astrahanlı Karakalpaklar, aslında ataları olan ve bugün Aral gölü çevresinde yaşayan Karakalpakların, Nogay Ordasından ayrılarak Sırderya ve Amuderya havzalarına göç etmesiyle buralarda kalan kalıntılardan ibaret bir topluluktur. Sayıları günümüzde yaklaşık 3200-3700 civarındadır. XIX. yüzyılın başında sayıları bunun üzerinde iken Rusların uyguladığı kıyım siyaseti sebebiyle azalmıştır. Zaten sık sık yerleri değiştirilmiş ve sürgüne tâbi tutulmuşlardır. Günümüzde Astrahan şehri merkez olmak üzere Volgograd bölgesine bağlı Palass, Staropoltav kazalarında, Sayhın, Kaysak, Gmelinka, Nijniy Baskunçak v.b yerleşim alanlarında yaşamlarını sürdürmektedirler.

Astrahanlı Karakalpaklar fizikî özellikleri bakımından Tatarlara benzemektedir. Tarihte Kırgızlar ve Kazaklar bunları giydikleri siyah şapkalarından dolayı 'Karakalpaklar', 'Kalpaklılar', 'Tatar-Karakalpaklar' olarak adlandırmışlardır. Astrahanlı Karakalpakların dilleri de Kazakça ve Tatarcanın etkisi altında oluşmuştur. Birçok bilim adamı Astrahan bölgesinde yaşayan Karakalpakların dillerini Tatarcanın orta diyalektine ait bir lehçe olarak göstermiştir.

Kaynakça

Adji, Murat (2001), *Kaybolan Millet (Deşt-i Kıpçak Medeniyeti)*, (çev: Zeynep Bağlan Özer), AKM yay., Ankara.

Ahmedov, Boribay (1985), *Istoriko-Geografiçeskaya Literatura Sredney Azii XVII-XVIII v.v.*, II. Pismenniye Pamyatniki, Taşkent.

Aitmuratov, Davlen (1986), *Tyurkskiye Etnonimi*, Nukus.

Ajiniyaz (1965), *Tanlamalı Jıgarmaları*, Nökis.

Akiner, Shirin (1983), *Islamic Peoples of the Soviet Union*, London.

Alpargu, Mehmet (1996), "Nogaylarda Giyim ve Kuşam Kültürü", *Emel Dergisi*, sayı:217.

Arat, Reşit Rahmeti (1967), "Karakalpaklar", *İA*, MEB Yayınları, İstanbul.

Arslanov, L.Ş. (1981), "O Tak Nazıvayemih 'Astrahanskih Karakalpakah' i ih Yazıke", *Sovetskaya Türkologiya*, No:4, Bakü.

Bainbridge, Margaret (1995), *Dünyada Türkler*, Ankara.

36 L. Ş. Arslanov, *age.*, s. 85.

- Baskakov, N.A. (1951), *Karakalpakskiy Yazık*, Cilt I, Materialı Po Dialektologii (Tekst i Slovar), AN SSSR, Institut Yazıkoznaniya, Moskva.
- _____, (1962), *Vvedeniye v Izuçeniye Tyurkskih Yazıkov*, Moskva.
- Berdak (1977), *Tanlamalı Şıgarmalarının Jıynağı*, Nökis.
- Caferoğlu, Ahmet (1976), "Kafkasya Türkleri", *TDEK*, Ankara.
- Çağatay, Saadet (1972), *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Ankara.
- Dospanov, U. D. (1978), "D.S.Nasırov, Stanovleniye Karakalpakskogo Obşenarodnogo Razgovornogo Yazıka i Yego Dialektnaya Sistema" *Sovetskaya Türkologiya*, No:2, Bakü.
- Drozov, G. N. (1929), *Territoriya i Naseleniye, Uralskiy Okrug i Yego Raionı*, I. bs., Uralsk.
- Güngördü, Erol (1998), *Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde Fiil*, yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Ivanov, P.P. (1935), "Oçerk İstorii Karakalpakov", *Materialı Po İstorii Karakalpakov*, Sbornik, Trudı Instuta Vostokovedeniya, Izdatelstvo AN SSSR, Cilt VII, Moskva-Leningrad.
- Jdanko, T.A. (1950), *Oçerki İstoriçesкой Etnografii Karakalpakov, (Rodo-Plemennaya Struktura i Rasseleniye v XIX-naçale-XX v.)*, Trudı Instituta Etnografii Im. N.N. Mikluho-Maklaya AN SSSR, Novaya Seriya, Cilt IX, Moskva-Leningrad.
- "Karakalpaklar"(1973), *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, Cilt: VI, Meydan Yayınları, İstanbul.
- Nasırov, D. S. (1976), *Stanovleniye Karakalpakskogo Obşenarodnogo Razgovornogo Yazıka i Yego Dialektnaya Sistema*, Nukus-Kazan.
- Şeglov, İ. L. (1910), *Truhmeni i Nogaytsı Stavropolskoy Gubernii*, Cilt:I, Stavropol.
- Tuğuşeva, L. Yu. (1963), "O Yazıke Romana G.İbragimova "Kazak Kızı" , (K Voprosu o Smeşenii Yazıkov)", Sb., *Tyurkologičeskiye İssledovaniya*, Moskva-Leningrad.
- Uygur, Ceyhun Vedat (1994), *Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde İsim*, yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Vambery, A. (1885), *Das Türkenvolk in seinem ethnologischen und ethnographischen Beziehungen*, Leipzig.
- Yılmaz, Salih (1997), "Karakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan", *Yeni Türkiye Dergisi*, Türk Dünyası Özel Sayısı, sayı:16.